

HAZAI GYÖRGY:

MUSZTAFÁ KEMÁL ATATÜRK

(Elhangzott a Kemál Atatürk születésének 100. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián rendezett tudományos konferencia megnyitó előadásaként [1981. október 28-án].)

Századunk kiemelkedő történelmi alakjára, Musztafa Kemál Atatürk-re emlékeznek a világ, születésének 100. évfordulóján. A török államférfi neve elválaszthatatlanul összeforr a modern Törökország, a nemzeti török állam születésével. Életművének jelentősége azonban messze túlmutat országának határain is: Kemál Atatürk gazdasági és politikai célkitűzései korában irányt és perspektívát mutattak a függetlenségükért küzdő gyarmati és félgymarmati országok számára. Ezért tekinti a harmadik világ ma Kemál Atatürköt egykori útmutatójának, ha úgy tetszik, egyik zászlajának.

Kemál Atatürk életútja hiven tükrözi azt a megrázkódtatásokkal teli korszakot, amelyben egy világbirodalom, az Oszmán Szultánság összeomlik, hogy a súlyos áldozatokkal járó nemzeti felszabadító háború után véglegesen átadja helyét a Török Köztársaságnak.

Az egykor hatalmas Oszmán Birodalom a 19. század végén már csak árnyéka volt önmagának. A hajdan rettegéssel emlegetett török szultánság reménytelenül próbálta feltartóztatni a tartományaiban fellángoló nemzeti felszabadító küzdelmek áradatát, s véres háborúkban vesztette el az egykori diadalmas hódításai során szerzett területeket. Az Oszmán Birodalom, amely évszázadokon át uralta a Közelkeletet, Észak-Afrikát és a Balkánt, gazdaságilag a nyugati kapitalista országoktól függő, félgymarmati viszonyba került, a nemzetközi politika porondján pedig a külső erők játékszerévé vált, létét is ténylegesen már csak a nagyhatalmak gazdasági és politikai ellentéteinek köszönhette. „Európa beteg embere” – ahogy a Birodalmat nevezték – tehetetlenül sodródott a politikai vég, a végső összeomlás felé.

Ez a külpolitikai helyzet ugyanakkor hű és adekvát képe volt az ország belső viszonyainak is. Az ország társadalmi berendezkedése lényegében megőrizte a középkori kereteket, gazdasági és politikai fejlődése végzetesen megmerevedett. A dinasztia, s a vele összefonódó konzervatív muszlim társadalmi erők görcsösen ragaszkodtak az állami és társadalmi rend hagyományos formáihoz, s így biztosítani is tudták azt, hogy az így vagy úgy kikény-

szerített reformok csak a rendeletek papírján maradjanak meg. Az ipari forradalom és a polgári demokrácia útján haladó Nyugathoz való felzárkózást sürgető körök reformtörekvései így mindúntalan hajótörést szenvedtek.

Az országban azonban különösen a 19. század második felében, egyre erősödött a zömmel Franciaországban nevelkedett, felvilágosult értelmiségi ifjúság, amely felemelte szavát a szultáni önkény, a korrupció és a tehetetlenség ellen, gazdasági és politikai reformokat sürgetett. Publicisztikai és irodalmi működésük nyomán a megújulás szükségességének eszméje egyre erősebben terjedt a szultáni abszolutizmussal elégedetlen polgárok, tisztviselők és katonatisztek között. Titkos körök és társaságok alakultak, s tevékenységüket sem az erőszak, sem a száműzetés nem tudta megfékezni: ha úgy adódott, az emigráció kenyerét választva folytatták mozgalmukat.

Kemál Atatürk hazájának e válságos korszakában Szalonikiben látta meg a napvilágot. Gyermekkorá így Makedóniában, az Oszmán Birodalomnak azon balkáni tartományában telt el, ahol egyre erősebbé vált a sokajkú lakosságnak az oszmán uralom elleni felszabadító mozgalma, s amely a 20. század elején a szultáni önkényuralommal szembeszegülő ifjútörökök mozgalmának, majd forradalmának is központjává vált.

A kispolgári családból származó Musztafa Kemál a katonai iskola falai között ismerte meg igazán országának gondjait és problémáit, amelyeket a gyermekevek aligha sejtettek vele.

Az Oszmán Birodalom katonai iskolái nemcsak a hadtudományba nyújtottak bevezetést: a növendéknek komoly színvonalú általános műveltséget és nyelvtudást is biztosítottak. Az idegen nyelvek birtokában nem csoda, hogy az európai kultúrával is kapcsolatba került katonatisztek hazájuk helyzetéről és annak a nagyvilághoz való viszonyáról más képet alkottak maguknak, mint azt a szultáni hatalom tőlük elvárta. A tisztikar a társadalom legfelvilágosultabb rétegét képezte, amely hamarosan a közhaladás motorjának szerepét vállalta magára: tudatosan készítette elő a szultáni önkényuralommal való leszámolást.

A kitűnő képességű, a matematikában is jeleskedő Musztafa Kemál nagy lelkesedéssel tanult franciául. Megismerkedett a francia irodalommal: a francia felvilágosodás szerzői és a francia forradalomról szóló művek kedvenc olvasmányai közé tartoztak. Jelentős hatást gyakoroltak azonban rá a 19. századi haladó török írók is. A szaloniki katonai iskolából az isztambuli Katonai Akadémiaéra került, ahol egyre szorosabb szálak fűzték a szultáni önkény ellen szervezkedő tiszték köréhez. Titkos társaságukban Musztafa Kemál egyre aktívabb szerepet játszott. A titkosrendőrség azonban résen

volt: 1905-ben letartóztatták a fiatal tiszteket. Musztafa Kemál büntetése enyhe volt: távoznia kellett a fővárosból; a Szíriában állomásozó alakulatokhoz helyezték át. Az ott eltöltött évek során a fiatal katonatiszt megismerhette az Oszmán Birodalom másik tartományának nyomorúságát, az arabjékú lakosságot sújtó kíméletlen elnyomást is.

Az ifjútörökök 1908-ban kirobbant forradalma Musztafa Kemált Szalikiben találja. Az ifjútörökök győztes mozgalmában lényegében nincs vezető szerepe. Csak 1909-ben jut számára fontos feladat: őt bízzák meg a szultáni ellenforradalom elfojtására kirendelt katonai alakulat vezérkari főnöki tisztjével. Hamarosan nézeteltérés támad azonban az ifjútörök vezetőkkel, akik az országot az égetően sürgős és türelmetlenül várt társadalmi változások helyett egy új önkényuralmi rendszer útjára vezetik. Az ifjútörök mozgalmából kiábrándult és véleményét nyíltan kimondó Musztafa Kemált mellőzik, évekig nem léptetik elő, bár 1911-ben a líbiai hadszíntéren, majd 1913-ban a második Balkán-háborúban ugyancsak megcsillogtatja katonai képességeit. 1913-ban katonai attasénak nevezik ki Szófiába. Az első világháború előestéjén itt eltöltött több, mint egy esztendő nem kis hatást gyakorol Musztafa Kemálra. Látja és jól felméri, hogy mit jelentett Bulgária számára a nemzeti felszabadulás a gazdasági és társadalmi élet minden szférájában. Itt kristályosodik ki benne véglegesen az ifjútörökök németbarát politikájának elutasítása is. Ebben egyértelműen és egyedül a külföldi nagyhatalom érdekeinek kiszolgálását látja.

Az első világháború, amelynek során Musztafa Kemál ismét tanúságot tesz kitűnő katonai képességeiről, az Oszmán Birodalom számára is súlyos vereséggel zárul. A nagyhatalmak megszállják Isztambul, ellenőrzésük alá kerül Anatólia déli és délnyugati partvidéke is. Az 1919-ben Sévresben összeülő békekonferencián rögzítik az ország felosztására vonatkozó terveket. Ezzel egyidőben az angolok biztatására görög csapatok szállnak partra Izmirben, hogy a zsákmány felosztásából nekik ígért Nyugat-Anatóliát birtokukba vegyék. A szultáni udvar tehetetlenül áll szemben az eseményekkel, s a dinasztia, hogy hatalmát megmentse, elfogadja a nagyhatalmak által diktált megalázó feltételeket.

Az ország népe azonban más választ ad. Anatóliában gombamódra szaporodnak a nemzeti ellenálló szervezetek és fegyveres szabadcsapatok, amelyek eredményesen szegülnek szembe az idegen erőkkel. A szultáni kormány Musztafa Kemált bízza meg az egyre erősödő nemzeti önvédelmi harc elfojtásával, és a meglévő török reguláris alakulatoknak a fegyverszünetben ill. a békeszerződésben előírt lefegyverzésével. Musztafa Kemál annak szilárd

tudatában vállalja el ezt a feladatot, hogy a szultáni parancs ellenkezőjét fogja tenni: összefogja a lehetséges katonai erőket, élére áll a nemzeti ellenállásnak, s fegyverrel űzi ki az országból az idegeneket. S ettől az elhatározásától sem a fejére kimért halálbüntetés, sem a választott úton átmenetileg elszenvedett kudarc nem tántorítja el.

Musztafa Kemál világosan látta, hogy az ország függetlenségének megmentéséért folytatott harc ügye megteremti a nemzeti erőknél azt az összefogását, amely a felszabadító háború adta keretben képes lesz majd arra is, hogy az oszmán múlttal szakítva megteremtse az új török nemzeti államot. A nagy történelmi feladat, a polgári forradalom végrehajtása és a nemzeti török állam megteremtése számára eljött az óra. A történelmi feladat pedig, amelyben egy évszázad haladó mozgalmainak törekvései és álmai fejeződtek ki, Kemál Atatürkben megtalálta a feladat elvégzésére hivatott történelmi személyiséget is.

E szerény időkeretben nem lehet feladatunk a Török Nemzeti Felszabadító Háború izgalmas menetét — amelynek során a nemzeti erők útját nemcsak siker kísérte —, nyomon követni. Elégedjünk meg itt a történelmi tények összefoglalásával: Musztafa Kemál nemzeti felszabadító háborúja, amely támogatást egyedül csak a fiatal szovjet állam részéről élvezett, 1922-ben teljes győzelemmel végződött. Ez egyben azt jelentette, hogy Törökország fegyverrel tette semmissé az I. világháború győzői által diktált sévresirabló békeszerződést. A nagyhatalmak az adott nemzetközi helyzetben nem tehettek mást: akceptálniuk kellett a tényeket. Az 1923. nyarán Lausanneban aláírt új békeszerződés hiven dokumentálta, hogy a nemzeti területeiért és az önrendelkezés ügyéért fegyvert fogó török nép elérte célját: kikényszerítette az igazságosabb békét. A Török Nemzeti Felszabadító Háború győzelmével az Oszmán Birodalom és a hét évszázadon át uralkodó oszmán dinasztia véglegesen eltűnt a történelem színpadáról, helyét az új török nemzeti állam, az 1923. őszén kikiáltott Török Köztársaság foglalta el.

A forradalom győzelme teljes volt: megszületett az a keret, amely lehetségessé tette a múlt teljes felszámolását és az új megteremtését. A megújulás kiharcolóí, élükön Kemál Atatürkkal, a fiatal köztársaság első elnökével, hatalmas feladatok előtt álltak: egy elmaradott, az egymást követő háborúkban szinte a tönk szélére került országban kellett a gazdasági és kulturális felemelkedést elindítani, az országnak az Oszmán múltban és az iszlám kultúrában gyökeredző intézményeit új, a polgári haladás igényeit kielégítő intézményekkel helyettesíteni, más szóval: az országot modernizálni. Egy óriási reformsorozat volt hivatott arra, hogy évezredek, de még in-

kább évszázadok adósságát törlessze. Mindennek megtervezése és végrehajtása pedig elválaszthatatlanul összeforrott Kemál Atatürk nevével.

Az adott keretben nem elemezhetjük részletesen a kemáli reformokat, a kemáli életművet. Ez lényegében konferenciánk egészének, az itt elhangzó előadásoknak lesz a feladata. Meg kell elégednünk tehát azzal, hogy fényt villantsunk az ataturki reformmú és politika legfontosabb vonásaira.

Az ataturki reformokban világosan jutott kifejezésre az Oszmán múltal való kompromisszum nélküli szakítás szilárd óhaja. Ez egyben az állam és vallás ügyeinek következetes szétválasztását is jelentette. Az 1928-ban hozott törvény megszüntette az iszlám államvallás jellegét, s annak eladdig élvezett különleges jogait. Ugyanakkor az ország polgárai számára biztosította a szabad vallásgyakorlás jogát. Az elmaradottság és tudatlanság központjainak tekintett dervisrendek feloszlata és kolostoraik bezárása, a válsi fejadó eltörlése, az iskolaügy állami kezelésbe vétele, az iszlám képtilalom megszüntetése és a muzulmán kalendárium helyett az európai időszámítás bevezetése – ezek voltak a reformmú e szektorának legfontosabb elemei. Kemál Atatürk konzekvens laicizmusa az ország számára teljesen új politikai és gondolkodási kereteket teremtett. E reformok igazi jelentőségét szinte csak napjainkban mérhetjük fel teljes értékükben, amikor a kérdést már – térben és időben – összehasonlító aspektusból vehetjük szemügyre.

Az Oszmán államapparátus már a Felszabadító Háború alatt felbomlott. Helyét a nemzeti erők intézményei foglalták el. De számos külsőség, korábbi címek, rangok, kitüntetések, a fez, az arkendő stb. emlékeztettek az „ancien régime”-re. Ezek eltörlésének ill. az európai öltözködés propagálásának elsősorban tömegpszichológiai jelentősége volt: e reformok az Oszmán múlt lezárulását és a modernizálás szükségességét juttatták egyértelműen kifejezésre.

Alapvetőek voltak azonban az ország új jogrendszerének megteremtését célzó törvények, amelyek lényegében a svájci, olasz és német modellt követték. Törvény biztosította a nők bíróság előtti egyenjogúságát, majd választási és választhatósági jogát. Eltörlték a modern államigazgatás szempontjából teljesen használhatatlan hagyományos névrendszert, s bevezették a vezetéknev használatát.

A célul kitűzött gazdasági és kultúrális felemelkedés megvalósítása égető feladattá tette az analfabetizmus elleni harc megindítását. Ennek egyik alapvető feltétele volt a török nyelv számára lényegében alkalmatlan és a nagy néptömegek számára ezért is elsajátíthatatlan arab írás megszüntetése és a latin ábécé bevezetése. Hasonló szerepet játszott azonban a nyelv-

reform is: az arab és perzsa jövevényszavaktól hemzsező irodalmi nyelv anakronizmussá vált, egy új, a török népnyelvhez közelálló irodalmi nyelvet kellett megteremteni.

Az írástudatlanság felszámolásáért indított harcban Kemál Atatürk a hadseregtől az újonnan létesített kultúrházakig az egész írástudó társadalmat mozgósította. Az akció élén jómaga állt: nemcsak az ábécé elemeinek kidolgozásában volt lényeges szerepe, részt vállalt a betűvetés megtanításában is. Ugyanez a személyes odaadás, s a művelt körök sikeres mozgósítása jellemezte a nyelvreform útját is.

Mindezzel párhuzamosan az új török állam nagy lépéseket tett előre a modern oktatási rendszer megteremtésének területén is. Az iskolaügy általi kezelésbe vétele csak a szükséges törvényes keretet teremtette meg. A gyakorlatban, különösen az általános tankötelezettség bevezetésével, az iskolák tömegére volt szükség. A fiatal köztársaság itt hamarosan komoly sikereket könyvelhetett el magának. Szintügy jelentős lépéseket tettek előre a szakiskolák kiépítésében, majd a harmincas évek derekán Ankarában létrehozták az ország második egyetemét is. S itt emlékezetbe kell idéznünk egy kissé már feledésbe merült tény, amely világosan fejezi ki a Török Köztársaság megalapítójának a magyar nép és kultúra iránti nagyrebecsülését: az új egyetemen Kemál Atatürk személyes kezdeményezésére – tegyük hozzá: számos nagyhírű egyetemet megelőzve – hungarológiai tanszék is létesült.

S pár szót még az élet egy teljesen más szférájáról. Mint minden megszokott jó, szintügy gyakran feledésbe merül a Török Köztársaságnak a nép-egészségügy területén elért nagy eredménye, az egykor kíméletlenül pusztító járványok, elsősorban a malária betegségek kiirtása.

Magától értetődő, hogy a modern Törökország vezetői, élükön Kemál Atatürkkal a Köztársaság első pillanatától különleges figyelmet szenteltek az ország gazdasági kérdéseinek. E területen szintügy gigantikus feladatok előtt álltak: a háború a gazdaság valamennyi szférájában súlyos nyomokat hagyott hátra; a fiatal államra, amelynek kasszája üresen állt, a rendezetlen Oszmán államadósságok súlya is nehezedett. Az ország modernizálása, az igényes reformok megvalósítása pedig nem kevés pénzt igényelt. A kemáli vezetők azonban tanultak az Oszmán Birodalom példájából, s a politikai függetlenség alapját képező gazdasági függetlenség elvétől egy tapodtat sem voltak hajlandók engedni. Így eleve elutasítottak minden feltételhez kötött külföldi kölcsönt. Mindez azt jelentette, hogy a fiatal köztársaság a gazdaság helyreállítását, a nemzeti ipar megteremtését, a szükséges infrastruktúra kiépítését stb. lényegében saját erőből kívánta megoldani. Külföldi segítségként

kizárólag a Szovjetunió politikai feltételeket nem tartalmazó, kamatmentes kölcsönét fogadták el.

A gazdaságpolitika középpontjában az iparosítási program állt. Az állam itt mindent megtett a belső erőforrások mozgósítása érdekében, hogy így biztosítsa a tőkefelhalmozást, más szóval: pótolja a lényegében elmaradt eredeti tőkefelhalmozást. A magánkezdeményezés felkarolása az állami vagy félállami kezelésben működő újonnan létesült bankok egyik fontos feladata volt. Ezzel párhuzamosan különleges, sőt erősödő szerep jutott az állam által megteremtett ipari létesítményeknek, az ún. állami szektornak. A tervgazdálkodás bevezetése szintűgy aláhúzta az állam gazdaságszervező és gazdaságrányító szerepét. A „kemáli etatizmus” név alatt ismert e gazdaságpolitikai irány kikristályosodásában természetesen szerepet játszottak a Szovjetunió tervgazdálkodásának – elsősorban az iparosítás területén elért – eredményei.

A kemáli gazdaságpolitika sikerei hamarosan konkrét és látványos eredményekben jutottak kifejezésre. Az ország nemzeti jövedelme jelentősen emelkedett; a fizetési mérleg hamarosan pozitívba billent, s konstansan úgy is maradt. Törökország – igaz, hogy ebben a nemzetközi infláció és szerencsés diplomáciai húzások is közrejátszottak – megszabadult az Oszmán Birodalomtól örökölt államadósságoktól is. A Janusz-arcú külföldi segítséget elutasító és a belső erőforrásokat mozgósító nemzeti gazdaságpolitika meghozta gyümölcszeit: az ország gyarapodó javait a további gazdasági és kulturális felemelkedés szolgálatába állíthatta.

Törökországnak a 20-as és 30-as években elért sikerei nem kis hatással voltak a környező államokra. Ezek közül Irán és Afganisztán a kemáli gazdaság- és társadalompolitika több elemét kívánta saját viszonyaira alkalmazni. A Török Köztársasággal intenzív kapcsolatokat alakítottak ki. Afganisztán török gazdasági szakemberek, katonai tanácsadók és tanítók hosszúlejáratú meghívásával is aláhúzta a török tapasztalatok alkalmazásának az ország számára való fontosságát.

S itt kell visszatérnünk egy bevezetőül felvillantott gondolathoz. A harmadik világ a nemzeti felszabadító harc és a nemzeti függetlenség alapján nyugvó, az ország erőforrásait a nép felemelkedésének szolgálatába állító gazdaságpolitika síkján elért sikereiért tekinti Kemál Atatürkököt üggye egyik korai zászlóvivőjének.

A Török Köztársaság politikáját is a múlttal való merész és következetes leszámolás jellemezte: egyértelmű lemondás az Oszmán Birodalom expansionizmusáról. Kemál Atatürk lezártnak és rendezettnek tekintette Tö-

rökország határait. Ezen török részről nem kívánt revíziót, de ugyanezt az álláspontot kívánta partnereitől is. Mindezzel párosult az általa kiadott jelző: „yurtta sulh, cihanda sulh”, azaz „béke a hazában, béke a világban”, amely Törökország aktív békepolitikáját sommázza. A Török Köztársaság jószomszédi viszonyra törekedett valamennyi környező állammal. Jól szemléltetik ezt a súlyos örökséggel terhes török-görög viszony normalizálásának útján igen hamar megtett lépések, amelyek komoly eredményhez is vezettek. Törökország ugyanakkor éberrel figyelte a nagyhatalmak minden kísérletét, amely a térségben való befolyásuk megerősítését célozta. A török külpolitika Kemál Atatürk korában minden erővel azon fáradozott, hogy a nagyhatalmi konfliktusokat és a háború veszélyét a térségtől távolítsa. Kemál Atatürk a fasiszta Olaszország és Németország kardcsörtető külpolitikájára konstruktív békepolitikával válaszolt: a kezdeményezésére létrejött Balkán-paktum és a szaadabadi egyezmény elsősorban a két térség kollektív biztonságának érdekeit volt hivatott szolgálni. Talán az atatürki külpolitikai örökségből sugárzott ki az az erő is, amellyel közvetlen utódai az ország semlegességét megőrizve, Törökországot távol tudták tartani a második világháború poklától.

Amikor Kemál Atatürk 1938-ban örökre lehunyta szemét, korunk egy nagy személyisége távozott az élők sorából. Esméivel és tetteivel aranybetűkkel írta be nevét hazájának történetébe. S Törökország történetének a lapjai ugyanilyen helyet érdemeltek ki a világtörténelemben. Születésének 100. évfordulóján e gondolatok jegyében emlékezünk a modern Törökország atyjára, Musztafa Kemál Atatürkre.